

Р. Римарчук

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. юрид. наук, доц.
кафедри цивільного права та процесу

ОСНОВНИ ПОЛОЖЕННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

© Римарчук Р., 2016

Основним інструментом механізму правового регулювання виступає встановлення обов'язку. Це неминуче приводить до виділення двох способів правового регулювання – встановлення обов'язку певних осіб або пасивного обов'язку необмеженого кола осіб. Звідси виникає і традиційний поділ правовідносин на абсолютні та відносні. Оскільки основні положення класифікації цивільних правовідносин пов'язані саме з дихотомією “абсолютні – відносні”, і ця дихотомія вважається важливою для практики, розумно виходити з такого поняття правовідносин, яке може бути об'єктом такої класифікації. Поняття правовідносини не може бути однозначно виведене з юридичних текстів чи доправових явищ.

Ключові слова: правовідносини; абсолютні, відносні, речові, зобов'язальні правовідносини; майнові, речові права, право вимоги, зобов'язальне право, юридичний факт.

Р. Римарчук

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ КЛАССИФИКАЦИИ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

Основным инструментом механизма правового регулирования выступает установление обязанности. Это неизбежно приводит к выделению двух способов правового регулирования – установление обязанности определенных лиц или пассивной обязанности неограниченного круга лиц. Отсюда возникает и традиционное деление правоотношений на абсолютные и относительные. Поскольку основные проблемы классификации гражданских правоотношений связаны именно с дихотомией “абсолютные – относительные”, и данная дихотомия считается важной для практики, разумно исходить из такого понятия правоотношений, которое в принципе может быть объектом такой классификации. Понятие правоотношения не может быть однозначно выведено из юридических текстов или доправовых явлений.

Ключевые слова: правоотношения абсолютные, относительные, вещные, обязательственные правоотношения; имущественные, вещные права, право требования, обязательственное право, юридический факт.

ON THE MAIN PROVISIONS OF CIVIL RELATIONS CLASSIFICATION

The main instrument of legal regulation mechanism acts establishing duties. This inevitably leads to the separation of the two ways of legal regulation - establishing the duties of certain persons or passive duties of the general public. Hence the legal and the traditional division into absolute and relative. Since the main problem of classification of civil legal relations connected with the dichotomy of “absolute - relative” and this dichotomy is considered important for the practice, it is reasonable to proceed from such a legal concept which can in principle be subject to such classification. The concept of relationship can not be clearly deduced from the legal texts or *dopravovyyh yavleniyay*.

Key words: absolute relationship, relative, in rem, of obligation relationship; property, property rights, the right to claim, liability law, the legal fact.

Постановка проблеми. Правовідносини є однією з основних категорій права, особливо цивільного права. Система класифікації цивільних правовідносин на абсолютні та відносні, на речові та зобов'язальні встановилася, починаючи з римського права. Тим часом чіткого критерію цієї класифікації вироблено не було, що породило не просто суперечки про те, до якої класифікаційної категорії врахувати той чи інший тип правовідносин, а й про обґрунтованість традиційної класифікаційної схеми загалом.

Аналіз дослідження проблеми. До цієї теми звертались радянські, російські та українські вчені у різні періоди: Т. В. Боднар, В. П. Грибанов, О. С. Іоффе, Ю. Х. Калмиков, А. М. Колодій, Е. Г. Комісарова, О. О. Красавчиков, О. А. Кузнецова, А. В. Луць, В. П. Паліюк, Г. А. Свердлов, Ю. К. Толстой, Є. О. Харитонов, А. О. Чукреєв та ін.

Мета дослідження – розглянути питання класифікації цивільних правовідносин і сформулювати пропозиції щодо можливого вдосконалення підходів до зазначеної класифікації.

Виклад основного матеріалу. Розподіл прав на речові і зобов'язальні існує ще з часів Стародавнього Риму. Цей поділ знайшов своє продовження у правових системах романо-германської системи права, а саме: у Франції, Австрії, Німеччині, Росії, тобто у тих країнах, які є правонаступниками римського права. У країнах англо-американської системи права інша концепція побудови відносин між суб'єктами з приводу речей. Що стосується Росії, Німеччини, то у XIX – на початку XX ст. проблема розмежування речових і зобов'язальних прав була предметом теоретичного осмислення у науковій літературі. Можна виділити, мабуть, два ключові питання у цій сфері.

По-перше, – це суперечка про розмежування речових і зобов'язальних прав. Питання полягає у тому, чи необхідно і чи можливо фактично провести межу між речовими і зобов'язальними правами. Якими є ті ознаки, які допоможуть нам безпомилково розпізнати у конкретному праві речове або зобов'язальне. У той самий час деякі автори виступають проти поділу правовідносин на абсолютні та відносні. Так, С. І. Аскназій писав, що “... правовідносинами можуть вважатися лише конкретні економічні чи інші, врегульовані правом”. На цій підставі автор дійшов висновку, що “...речові права (власність) особи відкривають перед ним лише можливості різноманітних правовідносин з будь-яким іншим учасником цивільного обороту”. Отже, С. І. Аскназій схиляється до того, що до вступу власника у зобов'язальні правовідносини з конкретними особами або до порушення права власності, останніх не можна розглядати як елемент правовідносини. Більше того, з деяких міркувань автора може бути зроблений висновок про те, що право власності він не захищував до суб'єктивних прав, а розглядав лише як певний момент у розвитку цивільної правоздатності [1].

У роботі В. К. Райхера “Абсолютні і відносні права загальним стало твердження про те, що багато правовідносин не можуть бути покладені у “прокрустове ложе” традиційної класифікації, що існують якісь “перехідні” норми. Подібні твердження означають де-факто заперечення такої класифікації. У таких умовах необхідно або відмовитися від традиційної класифікації, або спробувати зробити її логічно несуперечливою [2].

З найрозгорнутішою критикою класифікації абсолютних і відносних правовідносин виступив Д. М. Генкін. Погляди Д. М. Генкіна з цього питання зазнали істотної еволюції, розгляд якої являє науковий інтерес. У підручнику з цивільного права (1950 р.) Д. М. Генкін ще не поділяє цивільні права на абсолютні та відносні. При цьому йдеться у нього саме про класифікацію правовідносин. Так, право власності автор зараховує до абсолютних прав у тому сенсі, що зобов’язаним суб’єктом у правовідносинах власності є не конкретні особи (як це є у зобов’язальних правовідносинах), а невизначена кількість осіб, що оточують власника. Однак у доповіді про класифікацію цивільних прав (1949 р.) Д. М. Генкін дійшов діаметрально протилежного висновку, заявивши, що: “... поділ прав на права абсолютні та права відносні нічим не виправдовується”. Підставою для настільки категоричного висновку для Д. М. Генкіна послужило те, що, як він вважає, “...визначення правовідносин як відносин уповноваженої особи з усім населенням земної кулі вихолощує всякий зміст права”.

Зважаючи на відмову від поділу правовідносин на абсолютні та відносні, Д. М. Генкін повинен був пояснити, чи існують правовідносини власності до порушення права власності, і якщо так, то з ким саме знаходиться власник у правовідносинах. На це питання Д. М. Генкін у різний час давав різні відповіді. У 1955 р. автор стверджував, що: “... суб’єктивне право власності, поза випадками його порушення або використання для встановлення інших правовідносин, ґрунтується на правовідносинах власника з державою”. Право власності, вказував Д. М. Генкін, породжує правовідносини, але тільки не між власником і всіма третіми особами, а правовідносини як самого власника, так і усіх інших осіб з державою. Нарешті, у 1958 р. Д. М. Генкін вже не відтворює колишньої формули про правовідносини власника і усіх інших осіб з державою. Автор доходить висновку, що: “... поділ суб’єктивних прав на абсолютні та відносні має істотне пізнавальне значення...”, і у той самий час відкидає поділ правовідносин на абсолютні та відносні. Отже, автор розрізняє класифікацію абсолютних і відносних прав, з одного боку, абсолютних і відносних правовідносин, з іншого, – приймаючи першу і відкидаючи другу. Право власності автор зараховує до тієї групи суб’єктивних прав, які виникають, на його думку: “...при наявності юридичного факту, передбаченого у нормі права, безпосередньо у силу самої норми, без виникнення конкретного правовідношення між конкретними особами” [3]. Суб’єктивне право власності автор розглядає як абсолютне право у тому сенсі, що обов’язок утримуватися від порушення права має загальний характер, проте це право не є елементом правовідносини [7].

Отже, у радянській юридичній літературі є як прихильники (більшість), так і противники (меншість) поділу правовідносин на абсолютні та відносні. Компромісну позицію у цьому питанні зайняв Н. Г. Александров, який, визнаючи у принципі поділ правовідносин на абсолютні та відносні, вважає зобов’язаними особами у правовідносинах власності лише тих осіб, “... які знаходяться у безпосередньому зіткненні з власником”. В іншому місці своєї роботи Н. Г. Александров вказує, що норми, які містять загальні заборони вчиняти ті чи інші дії, передбачають еventуальні правовідносини. Оскільки норми про абсолютні права передбачають загальні заборони зазіхати на ці права, може бути зроблений висновок, що абсолютні правовідносини, зокрема правовідносини власності, автор розглядає як еventуальні правовідносини [4]. Тому розподіл цивільних правовідносин на абсолютні та відносні має значною мірою умовний характер, оскільки у багатьох цивільних правовідносинах поєднуються як абсолютні, так і відносні елементи.

Найбільшу частину цивільних відносин становлять майнові відносини. Хоча в умовах майнової відокремленості йдеться скоріше про речові відносини та відносини економічного характеру, що відбуваються у зв’язку з рухом матеріальних цінностей.

Враховуючи, що цивільно-правовий метод правового регулювання включає як диспозитивні, так і імперативні елементи, залежно від питомої ваги у результаті тих чи інших відносин, варто розрізняти й відповідні види цивільних правовідносин, а саме: регулятивні (диспозитивні), охоронні (імперативні), організаційні. Щодо останніх, то вони визначені, як побудовані на засадах координації та субординації соціальних зв'язків, які спрямовані на упорядкування інших суспільних відносин, дій їх учасників або на формування соціальних утворень [5].

Існують розбіжності щодо сутності майнових відносин. З одного боку, вони є економічними [6], з іншого, – майнові відносини й економічно об'єктивні відносини не можна ототожнювати і їх потрібно відмежовувати від майнових відносин від матеріальних, виробничих і економічних [7].

Інші вважають, що поняття зазначених і майнових відносин – це одне і те саме, вони відображають властивості економічних відносин [8].

Крім того, до предмета цивільного права зараховують відносини з реалізації прав вимоги. Право вимоги як об'єкт цивільних прав – це зобов'язальне право майнового характеру кредитора, що може переходити до третіх осіб, має вартісну оцінку та якому завжди кореспондує обов'язок боржника щодо виконання майнової вимоги кредитора; набуття та реалізація права вимоги виступає передумовою виникнення у його правонабувача майна чи майнових прав на майно. Положення Цивільного кодексу України зараховують майнові права до речових прав, однак під майновими правами вважаються як зобов'язальні, так і речові права, які підпорядковуються під різні правові режими обігу.

Розрізняють також правовідносини цивільного матеріального права і правовідносини цивільного процесуального права. Правовідносини цивільного матеріального права визначають права та обов'язки та процедуру їх реалізації. Процесуальні правовідносини є формою цивільного процесу як спеціального виду судової діяльності, що відбувається у межах цивільно-процесуального законодавства. Процедурні правовідносини виникають на підставі регулятивних норм з приводу встановлення юридичних фактів або реалізації права. Підставою виникнення цивільно-процесуальних відносин є наявність матеріальних цивільних відношень, а також факт їхнього порушення або необхідність підтвердження наявності чи відсутності юридичних фактів [9].

Отже, деякі елементи загальної класифікації правовідносин поширюються на цивільно-правові відносини як складову частину загальнішого поняття “правове відношення”, а саме: поділ правовідношень на загальні (абстрактні) та конкретні, матеріальні та процесуальні, регуляторні та охоронні тощо [10, с. 13–19].

Класифікація цивільних правовідносин можлива й через інші підстави з урахуванням їхніх особливостей: строкові, безстрокові, активні й пасивні, типові й нетипові, організаційні [10].

Правовідносини визначаються як урегульовані нормами права вольові суспільні відносини, що виражаються у конкретному зв'язку між уповноваженим і зобов'язаним суб'єктами – носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності, і забезпечуються державою [11, с. 374–375]. У коротшому варіанті визначення “правовідносини” характеризується як специфічні вольові суспільні відносини, що виникають на основі відповідних норм права, учасники яких взаємопов'язані суб'єктивними правами і юридичними обов'язками [12, с. 190]. На цій загальнотеоретичній (методологічній) основі цивільні правовідносини, своєю чергою, можуть бути визначені як суспільні відносини, урегульовані нормами цивільного права, або як заснований на нормах цивільного права правовий зв'язок між юридично рівними, майново й організаційно незалежними суб'єктами, які виступають як носії суб'єктивних цивільних прав і обов'язків [10, с. 50].

Отже, сутність цивільних правовідносин була сформульована О. С. Іоффе. Зокрема, він звертав увагу на те, що правовідносини є способом перетворення або умовою існування суспільних відносин. Якщо суспільні відносини існують спочатку самі по собі, потім перетворюються на правовідносини, а потім, якщо втрачають юридичний характер, зберігаються як відносини суспільні. У цьому разі правовідносини виступають як спосіб перетворення суспільних відносин. Якщо суспільні відносини періодично виникають і припиняються за наявності певної сукупності зовнішніх обставин, але при цьому завжди виникають як правовідносини, припиняючись одночасно

з тим, як вони втрачають юридичний характер, то правовідносини виступають як умова існування суспільних відносин [13, с. 524–526].

Отже, класифікація цивільних правовідносин повинна бути проведена, враховуючи їхню природу та характер, які залежать від того, як розподілена правова влада між їхніми суб'єктами. Усі види правовідносин являють систему. За ступенем її конкретизації вона виглядає так. На першому місці знаходяться абсолютні та відносні правовідносини. У першому випадку правова влада повністю зосереджена на боці уповноваженої особи, в іншому, – ця влада поділена між уповноваженими та зобов'язаними особами. Наступною (за ступенем логічної конкретизації) класифікаційною групою є майнові та немайнові правовідносини. Цю класифікацію проведено за характером володарювання (товарна – нетоварна влада). Потім виділяються речові та неречові майнові правовідносини, а також особисті немайнові правовідносини пов'язані та непов'язані з майновими. Далі правовідносини поділяються на речові та зобов'язальні. Речові та зобов'язальні правовідносини поділяються за характером змісту та прояву змісту майнової (товарної) влади. Є сенс класифікувати правовідносини на регулятивні та охоронні, які розмежовуються за здатністю свого здійснення (виконання). У першому випадку вони постають лише як можливість, у другому – як дійсність. Корпоративні правовідносини не можуть бути класифіковані як різновид цивільно-правових відносин, оскільки вони є управлінсько-майновими вольовими відносинами власності, відносинами, у яких реалізують управлінську та економічну (майнову) влади. Усім розглянутим класифікаційним групам правовідносин передують загальнорегулятивні правовідносини, які виникають на стадії правосуб'єктності осіб. Прямого зв'язку між такими правовідносинами та конкретними правовідносинами немає. Вони опосередковані юридичними фактами, які породжують конкретні правовідносини.

Висновки. Поняття правовідношення не може бути виведене індуктивно або дедуктивно. Поняття правовідношення як і поняття суб'єктивного права, є конвенціонально встановленими. Спори про сенс цих понять можуть вестися тільки з позиції їх зручності, але ніяк не істинності.

Оскільки в основу класифікації цивільних правовідносин покладено різні ознаки, які можуть характеризувати одне й те саме правовідношення, то їх класифікація можлива й за іншими критеріями.

1. Аскназій С. І. Основні питання теорії соціалістичного цивільного права. – Л., 1947. – С. 713–716. 2. Райхер В. К. Абсолютні і відносні права (До проблеми поділу господарських прав) // *Известия економічного факультету Ленінградського політехнічного інституту.* – Вип. I (XXV). – Л., 1928. 3. Генкин Д. М. *Право собственности у СССР.* – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1961. 4. Александров Н. Г. *Законность и правоотношения в советском обществе.* – М.: Госюриздат, 1955. 5. Красавчиков О. А. *Гражданские организационно-правовые отношения / Антология уральской цивилистики.* – 1925–1989: сб. ст. – М.: Статут, 2001. – С. 163. 6. Вильненский С. И. *Лекции по советскому гражданскому праву.* – Х.: 1958. – С. 9. 7. *Цивільне право України: курс лекцій: у 6-ти т. / Р. Б. Шишка (кер. авт. кол.), Є. О. Мічурін та ін.; за ред. Р. Б. Шишки.* – Т. 1; К. 1. – С. 20. 8. Підпригора О. А. *Римське приватне право: підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. – 3-тє вид., переробл. та допов. – К.: Ін. Юре. 2001. – С. 134.* 9. *Цивільний процес України: підруч. / за ред. Ю. С. Червоного.* – К.: Істина, 2007. 10. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. *Цивільні правовідносини: навч. посіб.* – К.: Істина, 2008. 11. Скакун О. Ф. *Общая теория государства и права.* – Х.: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с. 12. *Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова.* – К., 1997. – 520 с. 13. Иоффе О. С. *Правоотношение по советскому гражданскому праву // О. С. Иоффе. Избранные труды по гражданскому праву.* – М.: Статут, 2000. – 648 с.

REFERENCES

1. Asknazyi S. I. *Osnovni pytannya teoriiy sotsialistychnoho tsyvil'noho prava. Dokt. dys. [Main questions of soviet civil law. D.J.S. diss.]*. L., 1947, pp. 713–716. 2. V. K. Raykher *Absolyutni i vidnosni*

prava (Do problemy podilu hospodars'kykh prav). Yzvestyya ekonomichnoho fakul'tetu Leninhrad's'koho politekhnichnoho instytutu, vyp. I (XXV) [Absolute and relative rights (On problems of commercial rights differentiation)], L., 1928. 3. Henkyn D. M. Pravo sobstvennosti v SSSR. [Property law in USSR] M.: Hosudarstvennoe Yzdatel'stvo Yurydycheskoy Lyteratury, 1961. 4. Aleksandrov N. H. Zakonnost' y pravootnosheniya v sovetskom obshchestve. [Legacy and legal relations in soviet society] M.: Hosyuryzdat, 1955. 5. Krasavchykov O. A. Hrazhdanskiye orhanyzatsyonno-pravovye otnosheniya [On civil organizational legal relations] Antolohyya ural'skoy tsyvylystyky. 1925-1989: Sbornyk stattey, M.: Statut. 2001. P.163. 6. Vil'nens'kyy S. Y. Lektsyy po sovetskomu hrazhdans'komu pravu [Lectures on civil soviet law] Kh., 1958. P.9. 7. R. B. Shyshka Tsyvil'ne pravo Ukrayiny: kurs lektsiy [Civil law of Ukraine: lectures] / (kerivn. avt. kol.), Ye.O. Michurin ta in.; za red. R. B. Shyshky., T.1., K.1., P. 20. 8. Pidopryhora O. A. Rym's'ke pryvatne pravo: Pidruchnyk dlya studentiv yuryd. spets. vyshchyykh navch. Zakl. [Roma private law: textbook for students of law specialties at universities] Vyd. 3-ye pererob. ta dopovn., K.: In. Yure Publ. 2001. P.134. 9. Tsyvil'nyy protses Ukrayiny: Pidruchnyk / Za red. Yu.S. Chervonoho. [Civil process of Ukraine: textbook] K.: Istyna Publ., 2007. 10. Kharytonov Ye.O, Kharytonova O. I. Tsyvil'ni pravovidnosyny: Navch. posib. [Civil relations: textbook] – K.: Istyna Publ., 2008. 11. Skakun O. F. Obshchaya teoriya hosudarstva y prava. [Theory of state and law] Kh.: Konsum – Un-t vnutr. del, 2000. 704 p. 12. Zahal'na teoriya derzhavy i prava: Navch. posib. [Theory of state and law: textbook] / Za red. V. V. Kopeychykova., K., 1997, 520 p. 13. Yoffe O. S. Pravootnosheniye po sovetskomu hrazhdanskomu pravu [Legal relations in soviet civil law] // Yoffe O. S. Yzbrannyye tru dy po hrazhdanskomu pravu. M.: Statut Publ., 2000. 648 p.